

11 Μαΐου 2014

Η αγωγή ως αποκατάσταση του ανθρώπου

/ [Πεμπτουσία](#)

image not found or type unknown

Το να αποπειράται κανείς να εκφράσει μέσα στη σύγχρονη κουλτούρα την περίδοξη άποψη της αγωγής, μπορεί τούτο να θεωρηθεί αν όχι υπερήφανο τουλάχιστον σεχταριστικό, και ίσως ουτοπικό, οποιοδήποτε και αν λάβει κανείς υπ' όψη του απ' αυτά τα επίθετα, δεν εκφράζουν τις προθέσεις του γράφοντος.

Οι σκέψεις που ακολουθούν εκφράζουν απλώς την πίστη του, πως στη λύση της γενικώς αναγνωριζομένης κρίσεως της Παιδαγωγικής Επιστήμης, κρίση που άγγιξε όλο τον παιδαγωγικό κόσμο, είναι καθήκον να συμμετάσχουν και οι ορθόδοξοι παιδαγωγοί. Κάθε χριστιανική παράδοση μπορεί να προσφέρει από τον εσωτερικό της πλούτο και να ρίξει φως σε περιοχές που ίσως αυτή έχει μια ιδιαίτερη δυνατότητα να πλησιάσει. Μια τέτοια πρόθεση ποιός καλοπροαίρετος επιστήμονας μπορεί να την ονομάσει υπεροπτική ή σεκταριστική; Άλλωστε αυτός δεν είναι ο τύπος των ενεργειών που υπηρετεί το αληθινό πνεύμα του οικουμενισμού, αφού σέβεται και διασώζει την αυθεντικότητα της παραδόσεως κάθε Εκκλησίας;

Όσα θα εκτεθούν πηγάζουν αφ' ενός μεν από την πεποίθηση ότι η ορθόδοξη χριστιανική πίστη οφείλει επιτέλους να λάβει θέσεις επί των καυτών και τραγικών προβλημάτων του σύγχρονου κόσμου, αφ' ετέρου δε από την εκτίμηση των προσφορών της Ρωμαιοκαθολικής και Προτεσταντικής Εκκλησίας στο έργο της αγωγής. Έτσι είναι περιττό, εν πρώτοις, να λεχθεί ότι η ορθόδοξη παιδαγωγική συμφωνεί με την άποψη των άλλων Χριστιανικών παιδαγωγικών, ότι δηλ. δεν είναι δυνατόν να νοηθεί αγωγή χωρίς θρησκευτική βάση, χωρίς μεταφυσικό στήριγμα. Όταν επιμένουμε να προετοιμάσουμε τον μαθητή για να ζει στον αυριανό κόσμο ευτυχισμένος και δεν έχουμε ξεκαθαρίσει το «γιατί», το «τέλος» αυτής της αγωγής, δεν είναι δυνατόν να ανταποκριθούμε στις βαθιές απαιτήσεις ούτε του παιδιού ούτε και του περιεχομένου του παιδαγωγικού λειτουργήματος. Πολύ ωραία έγραφε ο πολύς Meylan: «Μόνο το σχολείο που γνωρίζει με ακρίβεια ποιόν άνθρωπο επιδιώκει να μορφώσει, μπορεί να βοηθήσει στη δημιουργία αυθεντικών ανθρώπων».

Όμως από εδώ και πέρα αρχίζει η συζήτηση, διότι και η έννοια της θρησκευτικής αγωγής είναι διαφορετική στη Δύση από την Ανατολή συνέπεια πιθανώς του γεγονότος ότι στη Δύση είναι περισσότερο τονισμένη η πτώση και όχι η Ανάσταση του ανθρώπου, η διακοπή των σχέσεων Θεού και ανθρώπου και όχι η ανασύστασή τους, αλλά και το περιεχόμενό της. Τούτο νομίζουμε ότι θα γίνει σαφές εφ' όσον θα προσπαθήσουμε στις επόμενες γραμμές να τονίσουμε τα βασικά, κατά τη γνώμη μας, στοιχεία αυτού που ο Β. Zenkovsky ονόμασε «Σύστημα ορθοδόξου Χριστιανικής Παιδαγωγικής».

Προηγουμένως όμως πρέπει να σημειωθεί ότι ο αείμνηστος αυτός καθηγητής της Φιλοσοφίας και της Παιδαγωγικής στα Πανεπιστήμια του Κιέβου και του Βελιγραδίου και αργότερα του Θεολογικού Ινστιτούτου του Αγ. Σεργίου στο Παρίσι, συνέλαβε μεν την συγκρότηση συστήματος ορθοδόξου παιδαγωγικής, (σύλληψη που ας μας επιτραπεί να πούμε ότι μας βρίσκει επιφυλακτικούς), αλλά το

σύστημα αυτό δεν το είδε τόσο σαν πραγματικότητα όσο σαν ανάγκη και πρόβλημα. Με τις μελέτες του πάνω στην ορθόδοξη ανθρωπολογία και αγωγή, καθώς και με την Παιδαγωγική του εργασία κοντά στην ορθόδοξη νεολαία του Βελιγραδίου και του Παρισιού, έβαλε τις βάσεις της νέας αυτής επιστήμης. Δεν είναι δε πιθανώς άσχετο με το περί της ορθοδόξου αγωγής ιδεώδες του το γεγονός, ότι σε προχωρημένη ηλικία (68 ετών) ζήτησε το ιερατικό χάρισμα για να ολοκληρώσει έτσι την ορθόδοξη παιδαγωγική παρουσία του.

Αλλά ας δούμε τα βασικά στοιχεία που συνιστούν την ορθόδοξη θεώρηση της αγωγής.

1. Μια παιδαγωγική που εμπνέεται από την ορθόδοξη πίστη δεν μπορεί να δει την αγωγή έξω από το σχέδιο της σωτηρίας του ανθρώπου. Ο ορθόδοξος παιδαγωγός ετοιμάζει τον μαθητή του όχι μόνον για να κατακτήσει τον παρόντα κόσμο αλλά και τον κόσμο που δεν έχει τέλος, την αιωνιότητα. Γι' αυτό του διδάσκει τα γράμματα εκείνα τα «δυνάμενα σοφίσαι εις σωτηρίαν» (*Β' Τιμοθ. γ' 15*). Ο λόγος του είναι «ο τους παίδας εις σωτηρίαν άγων» (*Κλήμης ο Αλεξανδρεύς*), «Επί μακρότερον πρόϊμεν ταις ελπίσιν και προς ετέρου βίου παρασκευήν άπαντα πράττομεν», τονίζει ο Μ. Βασίλειος που ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για το θέμα της αγωγής των νέων {P.G. 31, 565, B5}.

Η σωτηρία αυτή του ανθρώπου, η διάσωσή του, αποτελεί το πρώτο μέλημα της αγωγής. Τούτο σημαίνει ότι ο ορθόδοξος παιδαγωγός α) δεν περιφρονεί την παρούσα ζωή του παιδιού, αλλά ότι ενδιαφέρεται για την σωστή, αληθινή τοποθέτησή της, β) ότι επιδιώκει όχι την εξωτερική διαμόρφωση της συμπεριφοράς του αλλά τον εξαγνισμό της καρδιάς, γ) ότι σέβεται το ανεπανάληπτο της εικόνας του Θεού στον άνθρωπο και παρακολουθεί με εμπιστοσύνη όλη την τραγική του προσπάθεια προς επανακατάκτηση του δώρου της ελευθερίας.

Για να σέβεσαι και ν' αναγνωρίζεις τη ζωή και την αξία της πρέπει να πιστεύεις πολύ στη δύναμη της Αναστάσεως. Δεν είναι δυνατόν να μας αφήνει αδιάφορους το γεγονός ότι στην Καινή Διαθήκη κυριαρχεί η χαρά και η πίστη στη νίκη του Αρνίου κατά των δυνάμεων του κακού. Πρέπει ακόμη να μη λησμονείς ότι ο άνθρωπος παραμένει, παρ' όλες τις ταλαιπωρίες, εικόνα του Θεού και ότι το Πνεύμα το Άγιον εργάζεται ακατάπαυστα για τη σωτηρία του ανθρώπου και της κτίσεως. Ο Β. Zenkovsky τόνισε, με πολλή επιμονή, και ίσως χωρίς άδικο, τη διαφορά αυτή μεταξύ Ορθοδόξου και Ρωμαιοκαθολικής παιδαγωγικής. Κατά την Ορθόδοξη παράδοση εκείνο που προέχει είναι η πραγμάτωση της ευχής του προφητάνακτος Δαβίδ «καρδίαν καθάραν κτίσον εν εμοί ο Θεός». Ο σεβασμός της ελευθερίας του άλλου δεν επιτρέπει στον παιδαγωγό να απαιτήσει τη διαμόρφωση

της εξωτερικής συμπεριφοράς του παιδαγωγουμένου. Άλλωστε στην Ορθοδοξία η έννοια της ηθικής είναι απαλλαγμένη από τον νομοκανονικό χαρακτήρα που έχει στη Δύση. Αντίθετα είναι τονισμένη σαν τρόπος ζωής, θεωρείται καρπός της «καινής κτίσεως», τής νέας εν Χριστώ θεανθρώπινης ανθρωπότητας. Όπως είναι γνωστόν, οι Πατέρες της Ανατολής είναι εκείνοι που εργάσθηκαν πρώτοι την έννοια του ανθρωπίνου προσώπου. Το δε δόγμα της Αγ. Τριάδος και η κοινωνία των τριών προσώπων αποτελεί το τέλει πρότυπο αποκαταστάσεως του προσώπου και υπόδειγμα χριστιανικής αλληλεπιδράσεως —άρα και αγωγής. Στο σεβασμό του ανθρωπίνου προσώπου και στην αναγνώριση της ελευθερίας του συνέβαλε οπωσδήποτε και η κυριαρχία της αποφαιτικής θεολογίας στην Ανατολή. Ο Olivier Clement: γράφει: «δεν προσεγγίζει κανείς το μυστήριο του ζώντος παρά μέσα από μια αποφαιτική θεολογία, που αρνείται κάθε διανοητικό περιορισμό σ' ό,τι αφορά στο Θεό. Δεν το προσεγγίζει κανείς, επίσης, το δημιουργημένο πρόσωπο παρά μέσα από μια αποφαιτική ανθρωπολογία» (*Questions sur l' homme, σελ. 36*).

2. Όσα ανεφέρθησαν ως προς τον βασικό αυτό στόχο της αγωγής μαρτυρούν πως δεν θα υπήρχαν οι διαφορές αυτές στον παιδαγωγικό χώρο, εάν δεν υπήρχαν αντίστοιχες θεολογικές και ανθρωπολογικές ασυμφωνίες μεταξύ των διαφόρων Εκκλησιών, Μοιραίο είναι οι διαφορές αυτές να επηρεάσουν και τα χρησιμοποιούμενα μέσα της αγωγής. Η Ορθόδοξη Εκκλησία εργάζεται παιδαγωγικά χρησιμοποιώντας τρία κυρίως μέσα αγωγής: α) Το βίωμα, β) την άσκηση, γ) την εκκλησιαστική ζωή.

α. Όπως λέει ο Paul Evdokimov, η ορθόδοξη πίστη δεν ορίζεται ποτέ με όρους νοητικής συλλήψεως, αλλ' αναδύεται, από μία βιωμένη προφάνεια, από μία «αίσθηση του υπερφυσικού». Σημειώνει δε τον στίχο του ποιήματος της Κασσιανής του δοξαστικού του πρωινού της Μ. Τετάρτης: «Κύριε, η εν πολλαίς αμαρτίαις περιπεσούσα γυνή την σην αισθομένη θ ε ό τ η τ α» (*L' Orthodoxie, σελ, 49*).

Ο άγιος Μακάριος μιλάει για μια «πνευματική αίσθηση» και ο αγ. Γρηγόριος Νύσσης για ένα «αίσθημα της παρουσίας». Ο δε Ευάγγριος ο Ποντικός λέει: «εκείνος που δεν είδε τον Θεό, δεν μπορεί να μιλήσει γι' Αυτόν».

Το βίωμα ακόμη τονίζεται ιδιαίτερα στην Ορθόδοξη Εκκλησία χάρη στην παραδοσιακά καθολικότερη συμμετοχή του λαού στο πανηγύρι του θρησκευτικού εορτολογίου. Η υπόληψη των Αγίων, των Ασκητών, των «γερόντων» είναι μεγίστη στην Ορθοδοξία και η επίδραση της αγιαστικής παρουσίας τους αναμφισβήτητη. Στον Άγιο ο χριστιανός βλέπει την κατάκτηση του θεανθρώπινου τύπου από ένα συνάνθρωπό του, με πρότυπη μορφή εκείνη της «κεχαριτωμένης Θεοτόκου». Έτσι το παιδί έχει τη δυνατότητα να ζει, ασυνείδητα εν πολλοίς, αυτή τη μεταμόρφωση που επιτελεί στην ανθρώπινη φύση η «δεξιά του Υψίστου» και να αισθητοποιεί την

έννοια της σωτηρίας, Επί πλέον ο τονισμός της αξίας του βιώματος σημαίνει πως εκείνο που έχει σημασία κατά την ορθόδοξη αντίληψη της αγωγής δεν είναι τόσο ο λόγος, ούτε η πράξη, όσο η νέα εν Χριστώ ζωή, που αποτελεί το σκοπό της χριστιανικής μαρτυρίας. «Δεν υπάρχει, λέει ο &γ, Γρηγόριος ο Θεολόγος, άλλο μέσο για να γνωρίσεις το Θεό από το να ζεις εν Θεώ». Έτσι το μικρό παιδί «γεύεται» τον Κύριο, πριν καν τον «γνωρίσει», χάρη στην επιτρεπόμενη ευχαριστιακή κοινωνία των νηπίων. Είναι κολοσσιαίας σημασίας η θέση αυτή της ορθόδοξου αγωγής, και τονίζει δυστυχώς οδ χάσμα που, επ' αυτού του σημείου, υπάρχει με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

β. Όπως και προηγουμένως έτσι και σ' ό,τι αφορά την άσκηση κυριαρχεί ο αγιαστικός χαρακτήρας. Διότι η άσκηση, στην ορθόδοξη πραγματικότητα, δεν έχει τον χαρακτήρα που της έδωσε στη Δύση ο βολονταρισμός, δεν επιδιώκει την προσθήκη ιδιοτήτων ξένων αλλά την επανακατάκτηση του «κατά φύσιν». όπως λέει ο Endokimov, ο «κατ εικόνα Θεού» άνθρωπος προσδιορίζει ακριβώς την έννοια του «κατά φύσιν» ανθρώπου. Γι' αυτό ο άνθρωπος που πρέπει ν' ακολουθήσει τη φύση για να τελειωθεί πρέπει ν' ακολουθήσει την οδό της χάριτος και να θεωθεί. Ο Ιω. ο Δαμασκηνός ορίζει την άσκηση σαν «την επιστροφή αυτού που είναι αντίθετο στη φύση προς αυτό που είναι σύμφωνο μ' αυτή». Έτσι καλείται ο παιδαγωγούμενος στην εν Χριστώ ζωή μέσα από τους κόλπους της εκκλησιαστικής κοινότητας. Εκεί μαθαίνει την αξία της υπακοής κοντά σε ένα «γέροντα». Βλέπουμε πόσο νωρίς η ορθόδοξη παράδοση ένοιωσε την παιδαγωγική αξία των διαπροσωπικών σχέσεων, που με τόση ομορφιά πολύ αργότερα ο Pestalozzi έκαμε πιστεύω του. Με την υπακοή ο παιδαγωγούμενος ασκείται στην αποβολή της θνητής φύσεως και στην ένδυση της θείας. Το «μαρτύριο της συνειδήσεως» τον καθαίρει και τον κάνει «εύχρηστον», «σκεύος εκλογής».

Αλλ' είναι γνωστόν, πως στη Δύση δημιουργήθηκε μια παιδαγωγική νοοτροπία εντελώς εχθρική και αντίθετη προς την έννοια αυτή της υπακοής. Τούτο διότι η Δύση δεν είχε την δυνατότητα να δει, λόγω των γνωστών συνθηκών της δυτικής κουλτούρας, πως μέσα στην υπακοή δεν μαραίνεται, αλλά ανθίζει η προσωπικότητα του παιδαγωγούμενου. Πρέπει όμως επίσης να λεχθεί πως στην Ορθοδοξία αυτή η έννοια έχει στην πράξη πολλές φορές αλλοιωθεί, με αποτελέσματα πολύ αντιπαιδαγωγικά. Και αυτό, γιατί πολλές φορές τους «γέροντες» δεν τους εξέλεξε ο παιδαγωγούμενος, αλλά αυτοαποκαλούνταν έτσι χωρίς να έχουν δώσει μαρτυρία του δικού τους πνευματικού θανάτου, προϋπόθεση μόνη και ανυπέβλητη για να λάβει κανείς το χάρισμα της παιδαγωγίας.

γ. Τοιουτοτρόπως φθάνουμε στο τρίτο μέσο της αγωγής, στη ζωή μέσα στην εκκλησιαστική κοινότητα. Εδώ ο παιδαγωγούμενος έχει τη δυνατότητα της

γεύσεως του υπερφυσικού και μεταμορφωτικού χαρακτήρα της πίστεώς του καθώς και της συνειδητοποιήσεως του σώματος του Χριστού χάριη στη παρουσία των σύσσωμων και σύναιμων αδελφών. Η κοινότητα αυτή είναι Ευχαριστιακή. Μορφή της είναι η ενορία. Το παιδί που οδηγείται από τους γονείς του στον αυλόγυρο της Εκκλησίας, (στην ορθόδοξη ενορία όλοι οι χώροι λειτουργούν παιδαγωγικά), οικειοποιείται το χώρο και προσαρμόζεται σ' αυτόν και στους ανθρώπους που συνιστούν την ενοριακή ζωή.

Κέντρο της ενοριακής αυτής ζωής είναι το Θυσιαστήριο. Έτσι η ενορία γίνεται τόπος αποκαλύψεως του μυστηρίου του Θεού και του μυστηρίου του ανθρώπου. Εκεί ο παιδαγωγούμενος παρακολουθεί καθημερινά το «τέλος» της αγωγής, δηλ. τη συνεχή μεταμόρφωση της κτίσεως και του ανθρώπου, τη σωτηρία τους. Αισθάνεται, πριν καν αντιληφθεί, «το μυστήριο του αδελφού», που η ενεργοποίησή του θα είχε ασφαλώς αφάνταστα ευεργετική επίδραση στις υγιείς διανθρώπινες σχέσεις. Εκείνο όμως που ιδιαίτερα χαρακτηρίζει την παραγωγικότητα της ορθοδόξου ενορίας είναι ότι αυτή εκ παραδόσεως αποτελεί τόπο προσλήψεως ολόκληρης της παιδικής και νεανικής προσωπικότητας. Στην Ελλάδα π.χ. όλες σχεδόν οι αυλές των ναών είναι τόπος παιγνιδιού των μικρών και συναντήσεως των ενηλίκων.

3. Ο μορφωμένος, τέλος, άνθρωπος κατά την ορθόδοξη πίστη είναι ανάγκη να θεωρηθεί όχι ανεξάρτητα από τον τελικό σκοπό της αγωγής, δηλ. τη σωτηρία και αποκατάσταση του ανθρωπίνου προσώπου. Είναι εκείνος που έφθασε σε μια εσωτερική καλλιέργεια και ωριμότητα ικανή για να αποκτήσει «νουν» και «εικόνα» Χριστού. Αφού προηγουμένως πέρασε από το «θάνατο», έγινε πλέον όλος πρόσωπο, όλος φως και οφθαλμός (*Μακάριος ο Μέγας*),

Η μόρφωση του ανθρώπου μπορεί να θεωρηθεί μόνον υπό το φώς των λόγων του Παύλου («*ἀχρις ου μορφωθή Χριστός εν υμίν*», *Γαλ. δ' 19*). Η χριστοποίησή μας, όπως λέει ο π. Πόποβιτς, είναι η μοναδική δυνατότητα της μορφώσεώς μας. Αλλά προς τούτο είναι αναγκαία η εκπλήρωση δύο προϋποθέσεων:

α) Ότι ο παιδαγωγούμενος βοηθείται από την αγωγή του για να παραδοθεί, να παρατεθεί στα χέρια του Χριστού. Και προϋπόθεση αυτής της εγκαταλείψεως είναι το βάπτισμα του θανάτου, η γεύση της ατομικής αποτυχίας για ανθρωποποίηση, το τραγικό βίωμα της «απελπισίας». Η μετάνοια, περί αυτής πρόκειται εδώ, καθώς και η εν προσευχή ζωή, είναι προϋπόθεση για την μυστηριακή παιδαγωγία του Χριστού στον άνθρωπο, αλλά και του ανθρώπου προς τον άνθρωπο. Πόσο η καθημερινή παιδαγωγική πράξη πιστοποιεί την αλήθεια αυτή του ορθοδόξου βιώματος! «Δεν μπορούμε, γράφει ο Clement να εισχωρήσουμε στη κατανόηση του εν Χριστώ ανθρώπου παρά με τη μετάνοια και την προσευχή. Τότε, πιθανώς να

μιλούμε (να διδάσκουμε), αλλά μέσα από κάποια σιωπή που είναι λατρεία και προσοχή». Του μετανοημένου πλέον ανθρώπου, του «πτωχού τη καρδιά», φωτίζεται ο νους από το Άγιο Πνεύμα και αυτός ο ίδιος γίνεται μορφή Χριστού, μορφωμένος.

β) Ότι στη σύγχρονη Χριστιανική κοινότητα που ζει ο νεαρός χριστιανός έχει τη δυνατότητα να βρει και να μιμηθεί μια αληθινή μορφή του Χριστού. Να διακρίνει στη στάση της Εκκλησίας έναντι του κόσμου τη μαρτυρία του Χριστού και στα παιδαγωγικά του πρότυπα ενσαρκωμένη την κηρυττόμενη θεανθρωπότητα. Αλλά αυτό αποτελεί πρόβλημα και όχι πάντοτε ορατή πραγματικότητα.

Όταν οι δύο αυτές προϋποθέσεις εξασφαλισθούν, η χάρη του Θεού δημιουργεί τον μορφωμένο άνθρωπο που έχει δύο βασικά γνωρίσματα: α) την ελευθερία και β) την αγάπη.

Η ελευθερία αποτελεί βασικό του γνώρισμα: «ου το πνεύμα Κυρίου, εκεί ελευθερία» (Β' Κορ. γ' 17). Ο ελεύθερος δεν δεσμεύεται από τους τύπους, «υπό ουδενός ανακρίνεται», ενώ αυτός «ανακρίνει» τα πάντα. Με την εθελούσια αποβολή από την καρδιά του κάθε τάσεως ιδιοκτησίας και προσκολλησεως στο παροδικό κατέχει όλο τον κόσμο. Ο πνευματικός άνθρωπος είναι ελεύθερος απ' όλα· μόνον το πνεύμα του Θεού δεσμεύει την καρδιά του. Ο μορφωμένος άνθρωπος είναι τελικά ο «απελεύθερος Χριστού», ο πνευματικός άνθρωπος, που κινείται πέραν του καλού και του κακού, στο χώρο της αλήθειας (Ιω. η' 32).

Η αγάπη είναι η έκφραση του προσώπου του «μορφωμένου» ανθρώπου. «Ο Δημιουργός μας, σημειώνει ο άγιος Γρηγόριος ο Νύσσης, μας έδωσε την αγάπη σαν έκφραση του ανθρωπίνου μας προσώπου». Και τούτο δεν μπορούσε να είναι αλλιώς, αφού, ο μορφωμένος άνθρωπος είναι εκείνος που πέρασε από το βάπτισμα του πνευματικού θανάτου και γεννήθηκε ξανά από το Άγιο Πνεύμα. Μόνον ο άνθρωπος που νέκρωσε τα πάθη του μπορεί ν' αγαπήσει κάποιον άλλον έξω από τον εαυτό του. Η αγάπη του ανθρώπου από τον άνθρωπο είναι καρπός της εργασίας του Αγίου Πνεύματος και, όπου έτσι παρατηρείται, μαρτυρεί την αποκατάσταση εν Χριστώ του παιδαγωγού ή του παιδαγωγουμένου.

Φθάνοντας στο τέλος αυτής της σύντομης εκθέσεως μιας ορθοδόξου συλλήψεως του παιδαγωγικού ενεργήματος καταλαβαίνουμε πως η υπάρχουσα σήμερα πραγματικότητα πίστεως και ζωής και στους Ορθοδόξους και στους Καθολικούς ελάχιστα καθρεφτίζεται στην ανωτέρω εικόνα. Και τούτο διότι στο σύγχρονο κόσμο η παρουσία των «χριστιανικών κρατών» φαίνεται ουσιαστικώς ανύπαρκτη ή αλλοιωμένη. Έτσι δεν είναι δυνατόν οι άνθρωποι να διακρίνουν όχι απλώς τη διαφορά απόψεων επί ενός συγκεκριμένου κοινωνικού προβλήματος, όπως η

Αγωγή, μεταξύ του ενός ή του άλλου χριστιανικού λαού, αλλά ούτε και να δουν μια χριστιανική θέση – πράξη απέναντι στα τεραστία προβλήματα του συγχρόνου ανθρώπου (πείνα, δουλεία, πόλεμος κ.ά.). Ο επεικέστερος λοιπόν χαρακτηρισμός του αναγνώστη για τα γραφόμενα θα ήταν: ουτοπικά! Παρ' όλα αυτά ελπίζουμε πως θα συμφωνήσει, ότι η σημερινή πραγματικότητα, πραγματικότητα οδύνης, είναι ακόμα πιο οδυνηρή όταν καθρεφτίζεται στην ορθόδοξη σύλληψη για την αγωγή του ανθρώπου. Τί τραγική διαπίστωση της μεγίστης αποστάσεως, που χωρίζει τη σύγχρονη χριστιανική πραγματικότητα από την αληθινή ορθόδοξη πίστη για τον άνθρωπο και την αγωγή του, δεν οδηγεί, όσους αξιώθηκαν να πιστεύουν, σ' απελπισία αλλά σε μετάνοια.

πηγή: Αλεξ. Β. Κοσμόπουλου, Ομοτ. Καθηγητού Παν/μίου Πατρών «Η αγωγή ως αποκατάσταση του ανθρώπου», Ανάτυπον εκ του περιοδικού «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσ/νίκη, σ. 195-202